

עורך: עידו בסוק

מועצת המערכת: ד"ר שלום קליין, גב' ריבה

פרלמוטר, ד"ר אפרים שך

המערכת: אורה מלול, אורה רינגל, לילך זולברג,

בלחה צימרמן, אסתר לסטני, שולמית אורן,

מיקי לאטי, רות דה-יוהאנס

דפני הדרכה
למורי האולפנים

גיליון 2 שבט השני / ינואר 1992

פתיח

כל שב ספרד

זו הפעם הראשונה, אם להוציא מכלל חשבון התייחסות לחגים, שחוברת עיבדורים עוסקת בנושא היסטורי (החוברת הבאה תמשיך ותעסוק באותו נושא - מהיבטים נוספים). בדרך הטבע, יוקדש בגיליון זה מקום לא-מועט למידע רקע, אולם נשלב גם קטעי הדגמה והצעות דידיאקטיות להגשתם בכיתה, אף כי הקטעים המקוריים, פרי הגותה ויצירתה של יהדות ספרד עצמה, קשים להבנה (מבחינה לשונית) והמורה יוכל, לכל היותר, להביא ממעיין עשיר זה קטעים או שורות בודדות בלבד. בהקדמה להלן מודגשים המושגים שראוי להעביר בכיתה.

הנושא המרכזי השנה בכל מערכת החינוך, וגם באולפנים, הוא מרגש במיוחד: יהדות ספרד בפריחתה יוצאת הרופן, בעיקר תוך מגע עם התברה המוסלמית (ב'אל אנדלוס', אנדלוסיה), בירידתה, ובנירוש 200,000 היהודים מספרד הנוצרית ב-31 ביולי 1492, עם כיבוש גרנאדה בידי הממלכה הנוצרית המאוחדת של אראגון וקסטיליה והשלמת תהליך הרקונקיסטה -

הכיבוש-מחדש של ספרד מידי המוסלמים, שחררו אליה לראשונה מצפון אפריקה בראשית המאה ה-8. שפע העשייה של יהדות ספרד בתקופה זו שניכר כמעט בכל תחום - שירת קודש ושירת חול, ספרות הפוסקים ותורת הסוד, בלשנות ומילונאות, תרגומים משפות לשפות שונות (מעברית לערבית ולהיפך, מערבית ללטינית ולהיפך וכו'), גיאוגרפיה ומסעות, מתמטיקה ומדעים (בעיקר רפואה), וכן פעילות מרשימה בתחום הפוליטי והדיפלומאטי - היה פרץ היצירה העצום שעשויה היהדות לגלות בעת שהיא נפתחת לקלוט השפעות מבחוץ, ועם זאת שומרת על זהותה ואמונתה הייחודיות, יש על אף הכול, להיזהר מאידיאליזציה של תקופה זו: התרבות המפותחת והחינוך המטופח היו בעיקר נחלת חוג קטן יחסית של עשירים ומקורבים למלוכה ('חצרנים'). אלה גוננו על ביטחונה של הקהילה היהודית ועל האוטונומיה הרחבה שלה (בתחום השיפוטי בעיקר) מפני התנכלויות מבחוץ, עוררו בנדבנותם משוררים ואנשי-מדע, אך שמרו על שלטונם האוליגארכי בקהילה בקנאות ומנעו ככל יכולתם רפורמות של פיתוח שירותי חינוך וסעד מאורגנים בקהילה.

ראשיתה של יהדות ספרד היא בתקופת שלטון האימפריה הרומית שם (יהודים ישבו אז בעיקר בערי החוף המזרחי), קודם חורבן הבית השני, אך התקופה המעסיקה אותנו היא זו הנפתחת בתור הזהב - המאות ה-11-12, בשנות ה-70 של המאה ה-8, נוצר קשר ממשי בין יהודי ספרד לבין המרכז בבל, והתלמוד והתפילה בנוסחם הבבלי נעשים מקובלים בספרד. למן המאה ה-10, הפכה ספרד למרכז בלתי תלוי, בזכות פעולתו של חסדאי אבן שפרוט, יד ימינו של הח'ליף מבית אומיה שבירתו הייתה בקורדובה. דמויות מסוגו של איש-החצר, הדיפלומאט והמצנאט הזה יש בהן כדי להרגיש ולהסביר את פשר פריחתם ועלייתם של יהודי ספרד הן בממלכה המוסלמית והן בממלכה הנוצרית - לפחות עד שזכתה זו בניצחון סופי על המוסלמים, והיהודים הפכו לה מעורר לנטל ליהודים היה מעמד מתווכים מובהק - בתחום הכלכלי, הפוליטי והלשוני (מתווכים שנוה היה לשליטים להשתמש בהם, משום שהיהודים נשארו תלויים בהם וללא שאיפות שלטוניות משלהם). אבן שפרוט, למשל, הביא לכריתת ברית בין הח'ליף שאותו שירת לבין מלכות נווארה הנוצרית, בחסותו פעלו שלושה מלומדים חשובים, שבעצמם הניחו את היסודות לפעולת התיווך ה'פנים-יהודית' החשובה ביותר אז: בין התרבות הערבית לתרבות העברית, השלושה הם מנחם בן סרוק, מחבר המילון העברי הראשון הערוך לפי שורשים, יהודה חיוג, שקבע, על-פי הערבית, שלכל מלה עברית יש שורש בן 3 אותיות, ודוגש בן לברט, שהכניס את המשקל הערבי הכמותי לשירה העברית, ובכך קבע את אופיה של שירה זו למאות שנים.

יהודים תיווכו גם בתחום הפילוסופיה: הם שהביאו את הפילוסופיה הניאו-אפלטונית

גיליון מיוחד: 500 שנה לגירוש ספרד (א)

הנוצרית (העוסקת בעולם כנאצל מאידיאות) אל העולם הערבי-מוסלמי (כייחוד בלט בכך המשורר שלמה אבן גבירול, בספרו הפילוסופי מקור חיים). ואין צריך לומר שבתחום הכלכלי, לצד עיסוק רווח במלאכה ובתקופה הראשונה גם בחקלאות, בלטו היהודים במסחר, בעיקר במסחר בינלאומי, שבו היו להם יתרונות בולטים, לעומת המוסלמים והנוצרים שהיו מסוכסכים ביניהם.

יש הרואים כבר בשנת 1066, עת נרצח יהוסף בן שמואל הנגיד, שירש את משרת אביו בחצר המלכות בגרנאדה, וב'פוגרום' ביהודי העיר שנערך בעקבותיה - את ראשית ירידתה של יהדות 'אל אנדלוס'. את מכת המוות ממש על יהדות אנדלוסיה הנחיתה פלישת המואחידון, ה'מייחדים' המוסלמים הקנאים, שהחלה ב-1146. הללו רדפו את היהודים, אסרו עליהם לקיים את מצוות התורה והביאו ליצירתה של תופעה שנעשתה, עם הזמן, לאדירת ממדים - האנוסים (במקרה זה, אנוסים לאיסלם), כלומר יהודים שהמירו את דתם אך נשארו נאמנים בסתר, בדרגות שונות, לדתם המקורית. פארוקסאלית, וזה גם בתהליך הדרס הזה ברכה: בין הנמלטים לארצות הנוצריות (בעיקר לפרובאנס, דרום צרפת) היו אישי רוח כמתרגמים למשפחת אבן-תיבון (הידוע ביניהם: שמואל) וכמשפחת קמחי (הידוע ביניהם: דוד, רד"ק, פרשן המקרא הנודע) שבמפעליהם התרגומיים (בעיקר של יצירות הפילוסופיה היהודית, שנכתבו במקורן ערבית - חובות הלבבות של ר' בחיי אבן פקודה, הכוזרי לר' יהודה הלוי, מורה נבוכים לר' משה בן מימון, ועוד) הפיצו את התרבות היהודית-הספרדית המפותחת בקרב יהדות 'אשכנז'.

בין אישי תקופה זו חשוב להזכיר את שלושת משורריה הגדולים ביותר של ספרד היהודית (שיריהם נכתבו עברית): הגאון המזרחי והמיוסר (מעין לרמונטוב של שירת ימחיב) שמת בצעירותו, שלמה אבן גבירול (לערך 1023-1053/8), והשאיר אחריו סידרת שירים בעלי אמת אוטוביוגרפית נכאבת, שירת קודש רבת עוצמה ('כתר מלכות' ועוד) וספר פילוסופי שכבר נזכר: ר' משה אבן-עזרא (לערך 1055-1135/40), שכתב שירי אהבה מפולפלים למדי לצד 'סליחות' שהשתלבו לימים בסידור התפילה, וכן ספר חשוב בתורת השיר: שירת ישראל (במקור הערבי: ספר העיונים והדיונים); ור' יהודה הלוי (לערך 1075-1141), שהביא את

השירה העברית בספרד לכלל שלמות, ונודע בשירי אהבה ויין, שירי גענועים ומסע לציון, ובספרו הפילוסופי הכוזרי, שעוד יידון להלן. בשולי התקופה, עד מזוועזע להתפוררות ולרדיפות ובעל הומור סרקאסטי - ר' אברהם אבן עזרא (1092-1167), משורר (כתב גם שיר סיפורי על מסע דמיוני בתלל) ומפרש המקרא ה'פשטן' (על דרך הפשט, השכל הישר).

אף כי רבים נוטים להתייחס אל התקופה שלאחר המאה ה-12 כתקופת שקיעה, ומכל מקום בתקופה של שינוי דגשים ביצירה היהודית בספרד שהתפתחה עתה יותר בתחומי תורת הסוד (שיסוד חשוב הונח לה בספר הוזהר, שרובו נכתב בידי ר' משה די ליאון במאה ה-13) וספרות הפוסקים ומפרשי ההלכה (סידור ההלכה לפי 'נושאים' והכרעת מחלוקות הקיימות בתלמוד במשנה תורה או הי"ד החזקה [14 ספרים] להרמב"ם, בסוף המאה ה-12, היה אחד המפעלים הכבירים בתחום זה), ניתן למעשה לדבר על 'תור זהב' שני - בספרד הנוצרית, במאה ה-13. בתחום הספרות היפה כדאי להזכיר את התפתחות המקאמה או הסיפור המחרוזת, המשעשע מאוד ועתיר ההברקות הלשוניות הנשענות על 'חילון' פסוקי תנ"ך והעקת משמעויותיהם (הידוע ביותר בתחום זה הוא יהודה אלחריזי, שחלק מהמקאמות שלו הן עיבודים של מקאמות ערביות), ובמחצית השנייה של המאה ה-13 - את טדרוס אבולעפיה, שכתב שירי חשק גענויים.

גם בתקופה זו שימשו היהודים כמתווכים - עתה בשם אדוניהם הנוצרים בממלכות קסטיליה ואראגון (שלהם הם שימשו כמתורגמנים וכבקאים ברכי האוכלוסייה המוסלמית), וכמאכלסי שטחים כבושים שניתן לבטוח בהם. אלא שסיבות הצלחתם היו גם, במידה רבה, סיבות נפילתם: מעמד אנשי-החצר והפקידים היהודים עורר את קנאת האצילים, וגם למעמד הבינוני היהודי קמו מתחרים מקרב הנוצרים, והלחץ מצד חוגי הכנסייה להפלותם ובעיקר לכפות עליהם המרה - גבר. בין גילויי הכניעה של המלכים הנוצרים ללחץ הכנסייה (ובעיקר של המיסדר הדומיניקאני, וכן של מומרים, שגילו לעיתים יתר קנאות אנטי-יהודית מן הנוצרים) היתה עריכת הוויכוחים הפומביים המתישים שאולצו חכמים יהודים להתווכח עם נוצרים; אינוס יהודים לשימוע הטפה לנצרות; ולבסוף - ייסוד האינקוויזיציה (בקאסטיליה - ב-1480), כאשר גורשו היהודים ב-1492, היה זה למעשה

האחרון בסידרת גידושים ורדיפות אכזריות שהחלה כבר בשנת 1391 ('גזירות קנ"א' שהחריבו את קהילות סביליה, קורדובה ועוד).

במרכז

יהדות ספרד

מנהיגות פוליטית

הרוגמה שבחרנו - הגדול והמפורסם שבמדינאי יהדות ספרד, שמואל בן יוסף הלוי אבן גבירול, הידוע כשמואל הנגיד (993-1056), יליד קורדובה שברח ממנה עם חורבן הקהילה בידי הברברים, ועבר למאלגה שבמלכות גרנאדה הברברית. היה בעל ידע רחב הן בתחומי היהדות והן בפילוסופיה ובמתמטיקה, ושלט בכמה וכמה שפות. הצטיין בתבונה ואף בעורמה, בכושר התמדה ובאמונה רבה ביעודו ('אני בדורי - היודי, כתב באחד בשיריו). בחצרו של שליט גרנאדה עלה לגדולה תחילה היה נציג המלך באזורים שונים, וזכה לתואר 'נגיד', כלומר ראש יהודי הארץ. ב-1038 מונה להיות וזיר, למעשה ראש ממשלה, אצל המלך החדש שעלה לשלטון בגרנאדה, וכן פיקד על צבאו ונחל ניצחונות במלחמה שניהל ארונו עם שליטים ערבים אחרים בספרד. ב-1049 נפל בשבי, צבאו הובס, אך הוא נמלט משבי וחזר לפקד על צבא גרנאדה. קובצי שיריו: בן משלי, בן קהלת ובן תהילים, בנויים על-פי רוח שלושת הספרים שבכתובים (תנ"ך); בן משלי מביע חוכמת חיים, לבן קהלת אופי קודר והוא מרוכז במוות, ואילו בן תהילים כולל שירי תהילות לאלוהים.

נקודות לעיסוק בדמות זו:

- 1) אישיות שאפתנית, אוהבת חיים. הגיע לעמדת כוח הנבונה ביותר שיכול היה לרכוש יהודי באותה תקופה.
- 2) עם זה - בקי בהלכה, אוהב את עמו ובעל תודעה לאומית חזקה.

3) אדם מפוכח, לעיתים פיכוחן אכזרי: מכיר בכך שהחיים, בעיקר בתחום הפוליטי, הם מאבק מתמיד; קשה לבטוח בידו ('דידך היום - אויבך מחר').

4) אישיות שונה ממה שמקובל להגדיר 'יהודי גלותי': איש צבא, לוחם, שותף במשתאות היון בחצר, כותב על האהבה ועל תענוגות החושים.

בעקבות העלאת נקודות אלה, אפשר לעורר בכיתה שאלות כגון: מהו 'יהודי גלותי' לעומת 'טיפוס ישראלי', ולמי קרוב יותר שמואל? מה דעת התלמידים על השילוב המיוחד והלא-קל של מנהיג ואיש-צבא, החי בחצר הודפת תענוגות, עם הקפדה על חיים על-פי ההלכה?

אפשרויות הפעלה:

- 1) לספר עליו בכיתה בעל-פה, בעברית מתאימה לכיתה; 2) להקליט קטע עליו בקלטת, ולהתייחס לעיסוק בו כשיעור בהבנת הנשמע; 3) לשכתב קטע עליו בעברית מתאימה לתלמידים, ולעסוק בו במסגרת הבנת הנקרא.

פילוסופיה

קשה אפילו לישראלי דובר עברית, לקרוא בכתבים הפילוסופיים של ימח"ב, בשל זרות עולם המושגים שבהם, ועוד יותר מכך - בשל לשון התרגומים העתיקים של כתבים אלה, שנתחברו כמעט כולם בערבית (כיום מצויים גם תרגומים מודרניים). בכל זאת, אנחנו ממליצים לעשות היכרות לתלמידים לפחות עם שניים מהוגי-הדעות המרכזיים, השונים ובעצם מנוגדים זה לזה: ר' יהודה הלוי ורבי משה בן מימון.

מספר הכוזרי לריה"ל (הכתוב בצורת דו-שיח בין מלך כוזר, שעל פי המסופר גילה עניין ביהדות ולימים התגיירו הוא ועמו, לבין חכם יהודי הקרוי בתרגום 'חבר'), אנחנו מציעים להביא את הקטע הבא, הידוע כ'משל הכרם'. האנלוגיה המטפורית, המשמשת ציר לקטע, בין הצורך בארמה פורייה ובעיבוד שקדני לשם גידול זן טוב של גפן לבין הצורך בארמה מיוחדת - אדמת ארץ ישראל - לשם גידולו של העם המיוחד, עם ישראל, אופיינית הן לצורת השיבתו הפיזית של ריה"ל והן לתוכן השיבתו האתנוצנטרי, המדגיש את מרכזיותו של עם ישראל, שהוא כעין 'לב' לעולם, ואת מרכזיותה של הלשון העברית שעל-פי גירסתו, היא הלשון ששימשה בסיס לשאר השפות האנושיות.

אמר החבר: אין כל קושי לקבל את ההנחה כי ארץ אחת נתייחדה בדברמה משאר כל הארצות: הלא בעיניך תראה כי מקום אחד טוב משאר כל המקומות לצמח מיוחד, למחצב [מינראל] מיוחד ולחי מיוחד, ותושביו מיוחדים בצורתם ובמידותם [אורחות חייהם, מוסרם] משאר כל האנשים ...

אמר הכוזרי: אולם אני לא שמעתי כי יש לאנשי א"י יתרון על שאר בני אדם.

אמר החבר: כך גם ההר שלכם שאתם אומרים כי הכרם מצליח בו, - לולא היו נוטעים בו את הגפנים ועושים בו כל מלאכת עבודת הכרם הדרושה לגידולם, לא היה עושה ענבים. והינה, המעלה המיוחדת באה ראשונה לעם אשר הוא הסגולה והגרעין [כלומר, היסוד לאומות, לב האומות]... ובנוסף לכך, יש גם לארץ חלק במעלה הזאת, וכן למעשים ולמצוות התלויים בארץ [מצוות שלא ניתן לקיימן אלא בארץ, משום שהן קשורות לעבודה החקלאית וכו'], שהם מעין עיבוד הכרם לכרם [כלומר, ממלאים בהשבת הנפש תפקיד מקביל להשבחת הגידולים באמצעות העידור, הזמירה וכו']; אולם שלא ככרם, העושה ענבים גם במקום אחר, אין עם הסגולה יכול להידבק בעניין האלוהי [באלוהות] כי אם בארץ הזאת ... כל מי שנתנבא, לא נתנבא כי אם בארץ הזאת או בעבודה [לשמה, בגללה]...

אפשר לעבוד עם התלמידים על פירוק האנלוגיה: לראות בין מה למה ריה"ל משווה, וכן כמה הוא עצמו מצביע על א-השוויון בין גידול הכרם 'העושה ענבים גם במקום אחר' לבין הבלעדיות של ארץ ישראל לעם ישראל, שבלעדיה אין דתיותו שלמה (ועל כן גם אין העולם יכול להיגאל, כל עוד לא נוצרה מחדש אחרת זו).

האישיות השנייה שאנחנו ממליצים לעסוק בה בהקשר זה - הרמב"ם (1138-1204), קורדובה ואחר-כך פס ומצרים). הרמב"ם היה מסדר ההלכה, פילוסוף ורופא, שהשאיר את חותמו העמוק בכל תחום רוחני שעסק בו, אך גם עורר ויכוח נוקב ואפילו התנגדות לדעותיו, עקב הרציונאליזם העקבי שלו, שלחוגים מסוימים בתקופתו נראה היה כמערער את בסיס קיום המצוות בעם ישראל. הרמב"ם היה גם הראשון בחוגים היהודיים שקבע כי יהודי מחויב במספר עיקרי אמונה - י"ג (13 'דוגמות'), חיוב שהבעייתיות שלו מובנת למי שידוע כי היהדות

המסורתית איננה מחייבת לחשוב באופן מסוים, אלא רק לעשות דברים מסוימים (מצוות). בין עיקרי האמונה שגרס הרמב"ם: האמונה בבורא ובייחודו; שלילת ה'גשמות' ממנו (כלומר, כל יסוד חומרי, ולפי זה יד אלוהים' או 'זעמו' אינם אלא מטפורות עממיות גסות); אמיתות דברי הנבואה במקרא; האמונה בגמול לצדיקים ובעונש לדשעים (בטווח רחוק או באופן כולל, גם אם אין הדבר ניכר תמיד במישור הפרטי); האמונה בביאת המשיח וכו'.

ספרו הקל יחסית להבנה של הרמב"ם (ואכן, הוא נועד מלכתחילה להמון הפשוט, שלא כיד החוקה שנועד לבעלי ידע תורני, וכמורה נבוכים שנועד לפילוסופים - האנשים הנעלים ביותר, לפי השקפתו) הוא שמונה פרקים, וממנו (פרק רביעי) אנתנו מציעים להביא קטע קצר, העוסק במושג המוכר גם בתרבות האירופית: **שביל הזהב**, או דרך האמצע. יש לציין שהדרך האמצעית' אצל הרמב"ם איננה דרך פשרה, אלא דרך ההתעלות - בניגוד להליכה לקצוות, שהיא, בעיניו, גילוי של מחלה מוסרית (המלים בסוגריים מרובעים הן תוספות שלנו).

המעשים הטובים הם המעשים השווים, הממוצעים בין שני הקצוות, אשר שניהם ידע: הראשון תוספת [עודף, יותר מדי] והשני חסרון [פחות מדי]. והמעלות [המוסריות] הן תכונות נפשיות וקניינים ממוצעים בין שתי תכונות גרועות: אחת מהן יתרה, והאחרת חסרה. ומן התכונות האלה יתחייבו המעשים ההם [כלומר, מ'יתכונה' ממוצעת, שהיא שיא החיוב, ינבע מעשה ממוצע, שהוא שיא החיוב וכו'].

והמשל [הדוגמה] לזה: הוהירות, שהיא מידה ממוצעת בין רוב התאוה ובין העדר הרגשת ההנאה... אך רוב התאוה היא הקצה הראשון, והעדר הרגשת ההנאה ככול [בכל דבר] הוא הקצה האחרון, ושניהם - רע גמור ... וכן הנדיבות ממוצעת בין הכילות [הקמצנות], - ואומץ הלב ממוצע בין ההעזה ובין רוך הלבב...

למורה:

יש לוודא תחילה שהתלמידים מבינים את המושגים: קצוות, מעשה טוב, תוספת, יתרה, יתרון, מעלה, תכונה (אין צורך לתרגל זאת). על המורה להבהיר לתלמידים את האינטלקטו-אליות' שבתפיסתו המוסרית של הרמב"ם: כדי

לעשות את הטוב, עליך לדעת מהו הטוב. בעקבות הפילוסופיה היוונית (בעיקר אפלטון) סבר הרמב"ם שמרגע שאדם יודע מהו הטוב באמת, אין לו ברירה אלא לעשות את הטוב. המורה והתלמידים ינסו לברר מהו 'שביל הזהב' שהתכוון לו הרמב"ם. אפשר לעשות זאת על ידי חיפוש דוגמאות בחיי היומיום לדרך אמצע חיונית. לעמוד עם התלמידים על כך שאין מדובר ברעיון מוגבל למחשבה היהודית או שהיה יפה לזמן מסוים בלבד, אלא זהו רעיון אוניוורסאלי ועשוי להיות גם נחלת בן-זמננו.

שירה

לשיא גדולתה הגיעה השירה העברית בימי-הביניים בשירת הקודש והחול של ר' יהודה הלוי (ריה"ל), אולי משום שהוא מעין סיכום גדול של הישגי התקופה שלפניו ועומד בשערי שקיעתה. אנחנו ממליצים לעסוק בשלושה משיריו: 'עבדי הומן', 'ציון הלא תשאלו' (קטעים בלבד) ו'ליבי במורה' (המורה יוכל למצוא אותם בהשירה העברית בספרד ובפרובאנס, כך א. בעריכת חיים שירמן, ובמקורות אחרים).

ליבי במזרח*

ליבי במזרח, ואנוכי בסוף מערב -
איך אטעמה את אשר אוכל ואיך יערב?
איכה אשלם נדדי ואסריי, בעוד
ציון בחבל אדום ואני בכבל ערב?
יקל בעיניי עזוב כל טוב ספרד, כמו
ייקר בעיניי ראות עפרות דביר נחרב.

למורה:

1) יש לתת הקדמה כללית על התקופה בכלל ועל ריה"ל בפרט. בהקדמה ניתן לשבח את המלים: ציון, אדום, ערב, עפרות דביר נחרב.
2) המורה יכתוב את השיר על הלוח, תוך שימוש בגירים בשלושה צבעים, המדגישים את הקונפליקט שבשיר:
א. 'איך ואיכה' בצבע אחד.
ב. 'אנוכי' וכל המידע על ספרד ועל ההווה של המשורר בצבע שני.
ג. 'ליבי' וכל המידע על ציון והגעגועים הקשורים בה בצבע שלישי.

* ראו גם תהליך בחירת מגילת העצמאות של מדינת ישראל מאת אורה מלול, עמ' 15-16.

3) שאלות:

* על פי ניגודי הצבעים שהשיר סומן בהם, מהו הקונפליקט הפנימי שהמשורר נמצא בו (לשים לב ל'אנוכי' ו'אני' מול 'ליבי', 'חבל' - גם במשמעות יסורים - מול 'כבל', מילות המדגישות ניגוד והשוואה כ'בעוד', 'כמו', 'י')?

* היכן מביע המשורר את עצבותו (לשים לב למלים: 'איך' ו'איכה', הקשורות לפתיחת מגילת איכה)?

* מה נוטה המשורר להחליט לעשות ('קל' לעומת 'יקר' - מלים דומות צליל ומנגודות משמעות)?

4) סיכום: שיחה על הקונפליקט (הסיכסוך הפנימי) הנצחי של יהודי המצוי בגלות ומתגעגע למולדת, השיקול של הנאות חומריות המזמנות לו במקומו לעומת הרצון בארץ משלו, שהוא קשור אליה בזיכרונות היסטוריים. אפשר להזכיר בהקשר זה גם את ספר הכוזרי של ריה"ל, העוסק כולו בשאלת מקומה של ציון בחיי עם ישראל.

ליבי במזרח

עבדי זמן עבדי עבדים הם,
עבד אדוני הוא לבדו חופשי -
על כן, בבקש כל אנוש חלקו,
"חלקי אדוני", אמרה נפשי.

למורה:

1) להבהיר לתלמידים שהשיר בנוי ממשפט אחד בלבד, משפט המורכב מהנחה (בשתי השורות הראשונות) ומסקנה לוגית, תוצאת הנחה זו. בשורה האחרונה ממש, ההנחה הפילוסופית הכללית מועברת למישור אישי ('אמרה נפשי').
2) לאחר שהמורה בירר שהתלמידים מבינים את הסמיכות (עבד אדוני, עבדי הומן, עבדי עבדים), ישאל את תלמידיו: מהם 'עבדי הומן' (בעברית של ימיה"ב, 'זמן' פירושו גם 'גורל')? האם ייתכן ש'עבד' יהיה חופשי?

בלשנות

תפסת הלשון ודרך השימוש הראויה בלשון הושפעה בתקופה זו מן התפיסה הערבית, ומשמעות הדבר הייתה, בעיקר לגבי השירה, קלאסיציזם נוקשה למדי (הקשור בגאווה על המורשת הלשונית העתיקה), דהיינו היצמדות לא רק לשורשים המצויים בתנ"ך אלא גם לצורות הקיימות בו כבר, בלא 'היתר' לגזור

מלים חדשות על-פי הבניינים הידועים (מייצג מובהק של גישה זו הוא ר' משה אבן עזרא בספרו שירת ישראל). הגבלה זו חלה בעיקר על השירה. הפרווה, בעיקר של לשון התרגומים (שכן רוב ספרי הפרווה שכתבו יהודים נכתבו או ערבית) הייתה חופשית יותר, ואף הניבה כמה וכמה חידושי לשון או הרחבות משמעות, שכמה מהם משמשים אותנו עד היום (בעיקר בתחום החשבון והגיאומטריה).

מן הבלשנים הגדולים של התקופה נזכיר את יהודה בן דוד חיגי' (995-1055), קורדובה ואח"כ פס, צפון אפריקה). הוא קבע כי כל שורש עברי מורכב משלוש אותיות לפחות, שבנטייה אחת מהן עשויה להתחלף (לאות נחה) או להיעלם ולהיבלע באות דגושה (בניגוד להשקפה קודמת, שגרסה כי פעלים כגון 'קם', 'דע' הם משורש בן שתי אותיות, וכי קיימים בעברית גם שורשים בני אות אחת - כדעת דונש בן לברט). בספריו (שכמעט כולם נכתבו ערבית) הניח את היסוד לחקר הלשון העברית ולפרשנות המקרא המפותחת והשכלתנית בספרד וגם מחוצה לה.

דמות חשובה אחרת: ר' יונה אבן ג'נאח (סוף המאה ה-10 - אמצע המאה ה-11, קורדובה ואח"כ סרגוסה), שהושפע מחיגי' ופיתח את שיטתו. בספריו שנכתבו ערבית (ספר הרקמה וספר השורשים) קבע כי על העוסק בחקר השורשים להסתפק לא רק במצוי המקרא אלא גם בדברי חז"ל, ואם אינו מוצא גם שם די חומר - עליו להיעזר בהשוואה לערבית. בזמנו עוררו פירושו לצורות לשוניות קשות במקרא ביקורת, אך עם הומן קיבל המחקר רבים מביאוריו. הוא עמד על קיום שישה בניינים בעברית (הסיווג שלו שונה במקצת מהמקובל בימינו). את שיטתו עירכן ר' יוסף קמחי (1105-1170) ש'גילה' שני בניינים נוספים, וכן חילק את התנועות (vowels) ל-5 גדולות ו-5 קטנות ('ארוכות' ו'קצרות' - הברל שאינו מורגש בהגיית העברית בימינו, אך הוא מכריע לגבי הניקוד).

© כל הזכויות שמורות

לאגף לחינוך מבוגרים, משרד החינוך והתרבות

הוצאה לאור: מחלקת הפירסומים,

משרד החינוך והתרבות

עיצוב: רוזיטל תרון

סדר והפוסט: פלס